T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 312
Ağustos/August 2024

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 30.12.2023
Kabul/Accepted: 06.05.2024

DOI: 10.37879/belleten.2024.605

Araştırma Makalesi/Research Article

1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması İle İlgili Yaşanan Sorunlar

Problems Related to the 1921 Turkish-Afghan Treaty

Aydın Çakmak*

Öz

Bu çalışmanın temel amacı *imzalanan bir antlaşma neden geç onaylanır* sorusuna cevap bulabilmektir. Hiç kuşkusuz bir antlaşmanın yetkili murahhaslar tarafından imzalanması yürürlüğe girmesi için yeterli değildir. Antlaşmaların meclis, hükûmet veya devlet başkanları tarafından da kabul ve onaylanması gerekir. Tarihte murahhaslar tarafından imzalandığı hâlde yürürlüğe girmeyen, onaylanmayan veya değiştirilen antlaşmalara dair örnekler vardır. Bunlardan sonuncusu için verilebilecek bir örnek de Millî Mücadele Dönemi'nde Ankara Hükûmeti ile Afgan yönetimi arasında Moskova'da imzalanmış olan antlaşmadır. 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması iki tarafın tam yetkili murahhasları tarafından imzalanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisince onaylanmış olmasına rağmen, diğer imzacı taraf olan Afgan yönetimince uzun süre tasdik edilmemiştir. Süreç içerisinde Kâbil Sefiri olarak tayin olunan Fahreddin Paşa, antlaşmanın onaylanması ve resmî olarak yürürlüğe girmesi için hem Afganistan Emîri Amanullah Han hem de Afgan devlet adamları ile uzun

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü - Assoc. Prof., Istanbul University, Institute of Atatürk's Principles and Revolution History, İstanbul/TÜRKİYE aydin.cakmak@istanbul.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-2413-7760

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Çakmak, Aydın, "1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması İle İlgili Yaşanan Sorunlar", *Belleten,* C 88/S. 312, 2024, s. 605-638.

görüşmeler yapmak durumunda kalmıştır. Zaten tercümesinde birtakım farklılıklar barındıran antlaşma, yapılan müzakereler neticesinde ve bir buçuk yıldan fazla sürede onaylanabilmiştir. Ama bundan sonra da konuyla ilgili yaşanan sorunlar bitmemiştir. İşte bu çalışmada antlaşmanın içeriği, anlaşmazlık maddeleri ve sürecin yürütülmesi gibi daha önce pek dikkat çekmeyen meseleler doküman analizi tekniğiyle ve kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Çalışmanın ana malzemesini Türk Diplomatik Arşivi oluşturmakla beraber diğer arşivler, hatırat ve telif eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Afganistan, antlaşma, Amanullah Han, Fahreddin Paşa, Kâbil Sefareti.

Abstract

The main purpose of this study is to find an answer to the question "why a signed treaty is ratified late". Undoubtedly, the signing of a treaty by authorised signatories is not sufficient for it to enter into force. Treaties must also be accepted and ratified by parliaments, governments or heads of state. In history, there are examples of treaties that did not enter into force, were not ratified or were amended despite being signed by the authorised signatories. An example of the last of these is the treaty signed in Moscow between the Ankara government and the Afghan administration during the National Struggle. Although the 1921 Turkish-Afghan Treaty was signed by the plenipotentiaries of both parties and ratified by the Turkish Grand National Assembly, it was not ratified by the other signatory, the Afghan government, for a long time. Fahreddin Pasha, who was appointed as the Kabul Envoy during the process, had to hold long negotiations with both the Amir of Afghanistan Amanullah Khan and Afghan statesmen in order for the treaty to be ratified and officially entered into force. The treaty, which already had some differences in its translation, could be ratified as a result of the negotiations and in more than one and a half years. However, the problems related to the issue did not end after that. In this study, issues such as the content of the treaty, the articles of disagreement and the execution of the process, which have not attracted much attention before, are discussed comprehensively with the document analysis technique. The main material of the study is from on the Turkish Diplomatic Archive, but other archives, memoirs, and research works have also been utilised.

Keywords: Türkiye, Afghanistan, treaty, Amanullah Khan, Fahreddin Pasha, Kabul Embassy.

Giriş

Dünyanın en önemli geçiş güzergâhlarından birisi üzerinde yer alan Afganistan coğrafyasında Afgan toplumuna dayalı ilk ulusal devlet yapısı XVIII. yüzyılın ortalarında Ahmed Şah Dürrani tarafından kurulmuştu[1]. Onun döneminde sınırları genişleyen Afgan Şahlığı; Afganistan, Belucistan, İran Horasan'ı ve Kuzeybatı Hindistan'ı kapsar hâle gelmişti. Ancak ölümünden sonra meydana gelen taht kavgaları ve siyasi çalkantılar sonucunda çözülmeye başlayan imparatorluk neredeyse bir Kâbil Krallığı'na dönüşmüştü[2]. Afganistan aynı dönemde iki dış gücün, İngiltere ve Rusya gibi iki büyük devletin ilgi ve odağında yer almıştı. Özellikle İngiltere, 1880 yılında imzalanan antlaşmayla Afganistan'ı nüfuz ve himayesi altına almış ve bundan sonra da Hindistan'ın bir eyaleti gibi değerlendirmeye başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan Afgan yönetimi, İngiltere'den tam bağımsızlık talebinde bulunmuş; fakat vaat olunmasına rağmen dış ilişkilerinde serbest hareket edebilme hakkını elde edememişti[3].

Birinci Dünya Savaşı sonrası Afganistan tarihi açısından büyük öneme sahip olaylara sahne olmuştu. Babası Habibullah Han'ın öldürülmesinin ardından amcasına karşı verdiği mücadele neticesinde emîrliğini ilan eden Amanullah Han, ülkesinin tam anlamıyla bağımsız hâle gelmesi için İngilizlere karşı mücadeleye girişmişti. 1919 yılı Mayıs-Haziran aylarında cereyan eden Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı bu idealin gerçekleşmesini sağlamıştı. Böylece Afganistan dış bağımsızlığını ve dolayısıyla antlaşmalar yapma, elçi kabul etme ve gönderme hakkını kazanmıştı[4].

Afganistan'da İngiliz otoritesine karşı faaliyetlerin gerçekleştiği günlerde Türkiye'de de Millî Mücadele hareketi başlamıştı. Yaşanan gelişmeler, zaten tarihî ve dinî yakınlığa sahip iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştı. Afganistan'ın yeni konumunu değerlendiren Ankara Hükûmeti onunla temas kurma yoluna giderek[5] Abdurrahman [Samedani] Bey'i Kâbil Hükûmeti nezdine temsilci olarak tayin etmişti[6]. Afgan asıllı bir asker olan ve uzun süredir Türk ordusunda görev yapan

1 Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 5-11.

2 Thomas Barfield, *Afganistan- Politik ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Burhan Yüksekkaş, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 146-162.

3 Mehmet Köçer, *Emanullah Dönemi Afganistan (1919-1929)*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2009, s. 301-302.

4 Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950, s. 530-533.

5 Salim Cöhce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 105.

6 Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 500/8166-52745-8, 15 Ağustos 1336/1920; TDA, 500/8166-

Abdurrahman Bey, 1920 yılı sonbaharından itibaren mümessil sıfatıyla görev yapmaya başlamıştı[7]. Bu sırada Cemal Paşa da eski İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey, maiyeti ve esaretten kurtulan bazı subaylarla beraber geldiği Afganistan'da ordu ve idari yapının modernleşmesi için faaliyetlere girişmişti[8]. İşte böyle bir ortamda iki taraf arasındaki yakınlaşmanın bir diğer belirtisi olan 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması imzalanmıştı.

1. 1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması ve Türkiye Tarafından Onaylanması

Türkiye Büyük Millet Meclisinin [TBMM] açılmasından sonra Bolşevik Rusya ile resmî ilişkileri başlatmayı gündeme alan Ankara Hükûmeti, antlaşma imzalamaya yetkili olacak bir heyet gönderilmesine karar vermişti[9]. 19 Temmuz 1920 günü Moskova'ya varan Hariciye Vekili Bekir Sami [Kunduh] Bey başkanlığındaki Türk heyeti, ikili müzakereler sonucunda olumlu bir netice elde edememişti[10]. Fakat Ankara Hükûmeti'nin kazandığı siyasi ve askerî başarılar Bolşevik yönetimini müzakerelerin yeniden başlamasına yönlendirmişti. Bunun üzerine İktisat Vekili Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey'in başkanlığında olmak üzere Maarif Vekili Dr. Rıza Nur ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuad [Cebesoy] Paşa'dan oluşan yeni bir heyet teşkil edilmişti[11].

Şubat ayı başlarında Moskova'ya ulaşan ikinci Türk heyeti, siyasi ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan ve 28 Şubat günü Bolşeviklerle antlaşma imzalayacak olan Muhammed Veli Han başkanlığındaki Afgan heyetiyle karşılaşmıştı[12]. Yusuf Kemal Bey'in ifadeleriyle …*bir Efgan heyetine tesadüfümüzü beklenilmedik bir nimet bilerek kendileriyle derhâl bir muahede akdi müzakeresine girmiştik. Bütün efradında büyük bir samimiye-*

52745-6, 18 Ağustos 1336/1920.

7 *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, haz. Alev Keskin-Nilüfer Altın, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 39.

8 Nevzat Artuç, *Cemal Paşa- Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 355-361; Zafer Hasan Aybek, "Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilâtlanma ve Hindistan Meseleleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 7, 1950, s. 260-262.

9 Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa 1997, s. 111-113.

10 Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 35-37.

11 A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk- Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 60-66.

12 Orhan Yazıcı, "Dış Politikada 1 Mart 1921 Tarihli Türkiye-Afganistan Antlaşması'nın Önemi", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, ed. İrşad Sami Yuca-Hidayet Kara, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 285.

tin şahidi olduğumuz bu heyet tanzim ettiğimiz şekli aynen kabul ettiler dediği Türk-Afgan Antlaşması, anlaşıldığı üzere spontane bir şekilde hazırlanıp imzalanmıştı[13]. Türk heyetinde yer alan bir diğer isim Dr. Rıza Nur Bey ise sürecin gelişimini daha ayrıntılı biçimde anlatmıştı[14]:

> "Bu esnada Mehmet Velihan adında geniş selâhiyeti haiz bir Afgan mümessili Moskova'da Rus'larla muahede yapıyor. Biz de kendisiyle görüştük. 'Muahede yapalım.' Dedik. 'Müsveddeyi yazın. Biz imza ederiz.' Dedi. Çok sâf insanlar. Bizi de halife adamları diye pek muhterem görüyorlar. Yusuf Kemal önce yapmak istemedi. İkna ettim. Fakat hiç karışmadı. Muahedeyi ben Türkçe yazdım. Bir tarafı Türkçe diğer tarafı Acemce olacak. Afgan'ların kendi dilleri varsa da resmî hükûmet dilleri farisîdir. Acemceye tercüme edemiyoruz. Onlardan biri Suriye'li imiş. Biraz Türkçe biliyor. Fakat kâfi değil… Ona Türkçe anlatmağa çalıştım. Bu Suriye'li de acemce yazmağa çalıştı. Yazdıklarını okudum. Yarıdan ziyade mutabık değil. Acemce yazıp söyleyemiyorum. Fakat Acemceyi yüzde seksen anlıyorum. Arapça imdadıma yetişti. İyi tercüme edilmeyen yerleri Arapça anlattım. Bunu anladı ve acemce yazdı. Bu suretle birkaç gün uğraşarak acemcesini de yazdık. Tecviz edildi. İmza ettik. Bu benim hayatımda yaptığım ilk muahede idi."

Rıza Nur Bey'in hayatında yaptığı ilk antlaşma dediği 1 Mart 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması bir giriş ve on maddeden oluşmaktaydı. Antlaşmada ilk olarak Türkiye ile Afganistan'ın samimi bağlarla birbirine bağlı, mukaddes bir emel ve amaçla dolu, maddi ve manevi ortak menfaatlere sahip bulundukları üzerinde durulmuştu. Bunun yanı sıra birinin mutluluk veya felaketinin diğerini de etkileyeceği düşüncesinden yola çıkan iki devlet, doğu toplumlarının uyanış ve kurtuluş devrinin başladığını, tek başlarına ve bağlantısız kalmalarının artık mümkün olamayacağını dikkate almışlardı. Uhdelerine bazı tarihî vazifeler düştüğünün bilinciyle hareket eden bu iki kardeş devlet ve millet, aralarında öteden beri var olan manevi birlik ve doğal uyuşmayı siyasi alana taşıyarak maddi ve resmî bir ittifak hâline dönüştürmeye, doğu toplumlarının geleceği adına hayırlı bir başlangıç olmak üzere ittifak antlaşması akdine karar vermişlerdi[15].

13 Yusuf Kemal Tengirşe[n]k, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 216-218.

14 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C III, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1968, s. 781-782.

15 *Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi*, İkdam Matbaası, İstanbul 1339; TDA, 500/8166-52744-8, 51-53; TDA, 500/8166-52744-6; TDA, 500/8194-52191-5; TDA, 500/8166-52744-5.

Antlaşmaya göre bağımsız bir hayat süreceği vurgulanan Türkiye, en içten ve vicdani hislerle bağlı olduğu Afganistan'ı tam ve gerçek anlamıyla tanımayı bir görev bilmekteydi (mad. 1). İmzacı taraflar, bütün doğu toplumlarının serbestliğe, hürriyete ve istiklâl hakkına sahip ve istedikleri yönetim usulünü seçmekte özgür oldukları anlayışını benimsediği gibi Buhara ile Hive hanlıklarının bağımsızlıklarını da tasdik etmekteydi (mad. 2). Afganistan, asırlardan beri İslâmiyet'e rehberlik ve seçkin hizmetlerde bulunup hilafet bayrağını elinde tutan Türkiye'nin bu konuda muktedâ-bihâ, yani tabi olunan veya kendisine uyulan taraf olduğunu bu münasebetle de onaylamaktaydı (mad. 3). İki ülke, doğu ülkelerini istila veya istismar politikası izleyen emperyalist bir devlet tarafından diğerine yapılacak saldırıyı bizzat kendisine olmuş sayarak tüm vasıtalarıyla uzaklaştırmayı kabul etmekteydi (mad. 4). Taraflardan her biri, diğerinin anlaşmazlık hâlinde bulunduğu üçüncü bir devletin menfaatine uygun veya öteki imzacının çıkarlarına zararlı antlaşma ve mukavele yapmamayı yükümlenmekteydi. Ayrıca bir devletle antlaşma yapacağı zaman diğer tarafı önceden bilgilendirmeyi taahhüt etmekteydi (mad. 5). İktisadi ve ticari ilişkilerle şehbenderlik işlemlerinin düzenlenmesi için sözleşmeler akdedip şimdiden sefir göndereceklerdi (mad. 6). İki ülke düzenli ve hususi posta teşkilatları oluşturarak siyasi, eğitim, ticaret ve diğer alanlardaki her türlü durum, ihtiyaç ve isteklerinden ivedi şekilde birbirlerine bilgi vereceklerdi (mad. 7). Türkiye Afganistan'a kültürel alanda yardım yapmayı, öğretmenle subay göndermeyi, bu heyetlerin asgari beş sene görevde kalmasını ve sürenin bitiminde talep geldiği takdirde tekrar bir muallim heyeti gönderimini kabul etmekteydi (mad. 8). Zikrolunan maddelerin dışında antlaşmanın en kısa sürede onaylanıp o andan itibaren geçerli olacağı (mad. 9) ve iki nüsha olarak Moskova'da tanzim, imza ve teati edildiği hususları mevcuttu (mad. 10)[16].

Görüldüğü üzere bu antlaşma, maddelerin içeriği ve yazılışı itibarıyla ayrıntılı bir yapıya sahip değildi. Yazım tekniği açısından alt bölümlere ve konu başlıklarına ayrılmamış, konu bütünlüğü olmadan sadece ilgili hususlar sıralanmıştı. Bununla birlikte belli bir amaca yönelik hazırlandığı besbelliydi. Zaten metnin yazarı Dr. Rıza Nur Bey de hatıralarında *Afgan muahedesine verdiğim ruh şudur: İngiliz'lere anlatıyoruz ki, biz Afgan'la tecavüzü [tecavüzî] ve tedâfüi ittifak yaptık. Afganistan hilâfete tabidir. Afgan vasıtasıyla Hindistan'a darbe vururuz. Yoksa lehimize dön!... Bu muahedeye bu maksatla, hilâfete sahip Türk'e Afganistan tarafından mabihil iktidâ* [?] *tanılır cümlesini koymuştum. Sonra Kral bunu istiklâline münafi görüp, Ankara'dan tadilini istemiş, tadil etmişlerdir* diyecekti[17].

16 *Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi*, İkdam Matbaası, İstanbul 1339.

17 Rıza Nur, *age.*, s. 783.

Netice itibarıyla 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması Millî Mücadele tarihinde önemli bir yere sahipti. Ankara Hükûmeti'nin yürürlüğe giren ilk antlaşması olduğu gibi Afganistan da resmen onun varlığını ve temsiliyetini tanıyan ilk ülke olmuştu. Doğu toplumlarının uyanışı, bağımsızlık ve özgürlüğünden söz edilen antlaşma İngiliz yönetimini hayli kaygılandırmıştı[18]. Antlaşmanın bazı maddeleri o zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek niteliğe haizdi. Ancak kimi maddeleri dönemin şartları için değil, âdeta ilerisi düşünülerek hazırlanmıştı[19]. Üstelik iki ülkenin içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde emperyalist devletlere karşı ittifak ve dayanışma oluşturma düşüncesini yansıtmaktaydı[20]. Bir başka deyişle gerçek anlamıyla bir savunma ittifakı ve her alanda iş birliği yapılması özelliklerine sahipti[21]. Afganistan'ın dış ilişkilerinin gelişiminde etkili olan antlaşmanın, Amanullah Han ve Afgan milliyetçi-modernistleri için iç gelişmeler yönünden de ayrı bir değeri vardı[22].

Türk heyetinin başkanı Yusuf Kemal Bey, antlaşmanın aslını Ankara Hükûmeti'ne göndermesi için Ali Fuad Paşa'ya teslim etmişti[23]. Belgeyi teslim alan Ali Fuad Paşa da sefaret kuryeliği vazifesini gören İhtiyat Zabiti Nazmi Sadık Efendi vasıtasıyla göndermişti[24]. Yusuf Kemal Bey, aynı zamanda antlaşmayı özetlediği bir raporu hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de Hariciye Vekâletine iletmişti. Merkezde şifresi tam olarak çözülemeyen rapor üzerinde dikkat çeken vurgular mevcuttu. Mesela beşinci madde …*haberdar eylemeyi teyid ettik!* şeklinde bitmekteydi. Cümle sonundaki ifadenin ve ünlem işaretinin bir manası olduğu açıktı. Yine sekizinci maddenin sonunda da bir ünlem vardı. Diğer taraftan Yusuf Kemal Bey, antlaşmanın meclisin tasdikinin ardından Afganistan tarafından onaylanacak nüshayla teati edileceğini bildirmişti. Murahhaslar, teati işleminin Ankara veya Kâbil'de, olmadığı takdirde Moskova'da yapılacağını konuşmuşlardı. Bir de

18 Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 54-58.

19 Mustafa Şahin, *Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk-Afgan İlişkileri- Afganistan Penceresinden Genel Bakış*, Tasam Yayınları, İstanbul 2015, s. 34.

20 Hüsnü Özlü, "'Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması' Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Y III/S. 8, Eylül 2012, s. 35.

21 Halil Bal, "Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 258-259.

22 Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan- Politics of Reform and Modernization 1880-1946*, Stanford University Press, Stanford 1969, s. 233-234.

23 Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE Arşivi), K324G26B26-1001, 4 Mart 1337/1921.

24 TDA, 500/8166-52744-8, 41; TİTE Arşivi, K324G26B26001, 4 Mart 1921.

Muhammed Veli Han ülkesinin bağımsızlığını tanıtmak üzere Avrupa'ya gideceği için üç gün içinde tanzim ve imza edilmesine değinmişti[25].

Antlaşma istendiği üzere üç gün içinde tanzim ve imza edilemedi. Zira antlaşmanın içeriği daha tam anlamıyla öğrenilememişti. Hariciye Vekili Ahmed Muhtar Bey, 20 Mart günü, şifre olunan antlaşmanın birçok yeri çözülemediğinden açık bir şekilde yeniden gönderilmesini talep etmişti[26]. Aynı zamanda Afganistan ve Sovyetler ile yapılan antlaşmalar dolayısıyla kendilerine kutlama telgrafı çekmişti[27]. Telgrafı alan Ali Fuad Paşa, o sırada dönüş yolculuğunda bulunan Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur beylere bu haberi iletmiş; Ahmed Muhtar Bey'in antlaşmanın *pek güzel surette akdedilmiş olmasından dolayı* tebrik ettiğini bildirmişti[28]. Vekâlete cevabi teşekkür telgrafı da çeken Ali Fuad Paşa, Afganistan'la yapılan ittifak antlaşmasının gizli olduğuna (daha doğrusu gizli tutulduğuna) ve açık telgrafta bahsedilmesinin gizli bir taraf bırakmadığına dikkat çekmişti[29].

Türk heyeti daha ülkeye dönmeden antlaşmanın özeti ve ardından da metni Ankara'ya ulaşmıştı. Bundan sonra *Hâkimiyet-i Milliye*, *Anadolu'da Yenigün*, *İrâde-i Milliye*, *Açıksöz* ve *Öğüt* gibi gazetelerde yayımlanmış ve Anadolu basını tarafından gayet olumlu karşılanmıştı[30]. Bu sırada Sultan Ahmed Han başkanlığında Ankara'ya gelen Afgan sefaret heyeti Mustafa Kemal Paşa tarafından resmen kabul edilmişti[31]. Sefaretin ülkeye gelişi ise iki devlet arasındaki ittifakın ilk neticesi olarak yorumlanmıştı[32].

1921 yılının ilk yarısı hem askerî ve siyasi hem de diplomasi yönünden önemli gelişmelere sahne olmuştu. Londra Konferansı ve II. İnönü Savaşı derken

25 TDA, 500/8166-52750-1, 6 Mart 1337/1921. Söz konusu rapor, Yusuf Kemal Bey'in hatıralarında hem 4 Mart hem de bazı küçük farklılıklarla yer almaktadır. Bk. Tengirşe[n]k, *age.*, s. 218-220.

26 TİTE Arşivi, K324G28B28-1001, 20 Mart 1921. Moskova-Tuapse-Trabzon yoluyla hareket eden kurye vasıtasıyla gönderildiği ve o ana kadar alınmış olacağı için antlaşmanın yeniden şifre edilmesine gerek duyulmamıştı. Bk. TİTE Arşivi, K324G28B28001.

27 TDA, 571/34614-136306-33; TİTE Arşivi, K324G28B28-2001; TİTE Arşivi, K324G28B28-3001, 21 Mart 1921.

28 TDA, 571/34854-137564-24; TİTE Arşivi, K324G28B28-5001, 6 Nisan 1921.

29 TİTE Arşivi, K324G28B28-4001, 5 Nisan 1921. Bu şifre 18 Mayıs günü Ankara'ya ulaşmıştı. Bk. TDA, 571/34614-136325-1.

30 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımız'da Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 123-124.

31 TDA, 500/8166-52240-34, 25 Nisan 1337/1921.

32 Nebizade Ahmed Hamdi, "Türkiye-Afganistan İttifakı", *Anadolu'da Yenigün*, S. 210-590, 22 Nisan 1337/1921, s. 2.

Türk-Afgan Antlaşması'nın onay süreci birkaç ay sarkmıştı. Nihayetinde Hariciye Vekâleti, hazırladığı iki maddelik kanun layihasını 18 Haziran günü kabineye sevk etmişti[33]. İcra Vekilleri Heyeti tarafından meclise gönderilen kanun layihası, incelendiği Hariciye Encümeninde oy birliğiyle kabul ve ardından Genel Kurula havale olunmuştu[34].

TBMM'ye gelen antlaşma, hükûmetin acil görüşme talebi üzerine bekletilmeden 21 Temmuz Perşembe günü müzakereye alınmıştı. Görüşmeler esnasında söz alan Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, antlaşma içeriği hakkında hiç tafsilata girmeden hazırlanış sürecine dair bazı açıklamalarda bulunmuştu. Buna göre Afgan heyeti bir müsvedde getirmekle beraber asıl metin Dr. Rıza Nur Bey tarafından hazırlanmıştı. Zaten yukarıdaki hatırat da bu ifadeyle uyumluydu. Dahası Afgan murahhasının maddeleri ağlayarak okuyup Fatiha ile bitirdiğini ve bir harfini bile değiştirmeksizin olduğu gibi kabul ettiğini söylemişti. Vekilin konuşmasının ardından herhangi bir itiraz sesinin yükselmediği müzakereler, okunan duadan sonra yapılan oylamayla ve katılan 207 mebusun kabul oylarıyla, bravo sesleri ve sürekli alkışlar arasında tamamlanmıştı. Buna karşılık Moskova Antlaşması'nın incelenmesi sırasında, Fransızcadan Türkçeye çevirisinde hatalar yapılmış olması nedeniyle uzun tartışmalar yaşanmıştı[35]. Bir başka deyişle, Türk-Afgan Antlaşması'nın maddeleri ve çevirisi üzerinde ayrıntılı bir görüşme ve inceleme yapılmamıştı. Millî Mücadele'nin bu zorlu günlerinde antlaşmanın imzalanmış olmasından doğan sevinç ve heyecan muhtemelen bunda etkili olmuştu. Fakat incelenmek istenseydi de Ankara Hükûmeti ile Hariciye Vekâletinin Farsça lisanında muktedir çevirmen eksikliği yaşadığı bir gerçekti[36].

Neticede 1921 tarihli antlaşma, imzalanmasından yaklaşık dört buçuk ay sonra ve 140 sayılı kanunla TBMM tarafından kabul ve tasdik edilmişti[37]. Onay işlemi, Moskova'daki Afgan Sefiri'ne tebliğ edilmek üzere çok geçmeden Ali Fuad Paşa'ya bildirilmişti. Ahmed Han ile yapılan bir görüşmede ise teati işleminin Ankara'da yapılması kararı alınmıştı. Bu yüzden Afgan yönetimi de antlaşmayı onayladıysa

33 TDA, 500/8166-52744-7, 18 Haziran 1337/1921.

34 TDA, 500/8166-52744-5. Antlaşma, kanun layihası ve encümen mazbatası.

35 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima: 53, C XI, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s. 318-333.

36 TDA, 500/8177-56349-9; TDA, 500/8177-56349-10; TDA, 500/8243-54463-5; TDA, 500/8243-54463-4.

37 TDA, 500/8166-52744-4.

tasdiknamenin iletilmesi istenmişti[38]. Ama ne Afganistan tarafından tasdiki ne de Ankara'da teatisi konusu beklendiği gibi olacaktı.

2. Antlaşmanın Afganistan Tarafından Onaylanması

Ankara Hükûmeti, Türk-Afgan Antlaşması'nı Millî Mücadele'nin en zor zamanlarından birinde tasdik etmişti. Bundan sonra bir süre karşı tarafın aynı işlemi yerine getirmesini beklemişti. Fakat Afgan dış siyaseti zamanla değişmeye başlamıştı. Daha önce İngilizlere karşı verdiği mücadeleyle tam bağımsızlığını elde eden, bunu dış dünyaya tanıtma mücadelesi veren ve iki büyük komşusu İngiltere ile Bolşevik Rusya'ya karşı denge politikası yürüten Kâbil yönetimi, çeşitli sebeplerle İngilizlerle uyuşma yoluna gitmişti[39]. Yaşanan bu yakınlaşma ve antlaşma metni içerisindeki itiraz noktaları ise Türk-Afgan Antlaşması'nın onaylanmasında bazı sorunlar ortaya çıkarmıştı.

Esasında Ankara Hükûmeti, antlaşma meclis tarafından onaylandığı zaman tasdik ve teati işlemlerinin yürütülmesi hakkında Moskova Sefaretini bilgilendirmişti. Moskova'daki Afgan Sefiri Muhammed Veli Han da bu bildirimi Kâbil yönetimine iletmişti. Ancak düzenli ve hızlı haberleşme imkânı olmadığından uzun süre bir cevap gelmemişti[40]. Hariciye Vekâleti, Afgan Hariciye Vezâretinin ağustos ayı başlarında bile antlaşmanın varlığından haberi olmadığı veya olmadığını iddia ettiği duyumunu almıştı. Bu bakımdan İngilizlerle antlaşma yapan Kâbil yönetiminin, Türk-Afgan Antlaşması'nı hâlâ onaylamama sebebini merak etmişti[41].

Ankara Hükûmeti'nin Moskova Sefareti yoluyla yaptığı girişimler sadece bir başlangıçtı. Asıl girişimi Kâbil'de bir sefaret açılması sonrasında yapacaktı. Nitekim 1922 yılı mart ayında Ferik Rusçuklu Ömer Fahreddin [Türkkan] Paşa başkanlığında sefaret heyeti teşkil etmişti. Sefir ve fevkalade murahhas ünvanını taşıyan Fahreddin Paşa, iki devlet arasındaki ilişkileri yürütüp dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirmek gayesiyle bu göreve atanmıştı[42]. Askerî kariyeri ve Medine Müdafii olarak tanınması muhtemelen atamada etkili olmuştu[43].

38 TDA, 500/8166-52744-3, 25 Temmuz 1337/1921.

39 TDA, 500/8166-52747-2, 12 Kanun-ı Evvel 1337/1921.

40 TDA, 500/8166-52747-1, lef 1, (tarihsiz).

41 TDA, 500/8166-52747-1, lef 2, 7 Kanun-ı Sani 1338/1922. Antlaşmanın geç onaylanması konusuna değinen bir çalışma için bk. Tolga Akbaba, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a Eğitim Alanındaki Katkıları (1932-1938)*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018, s. 82.

42 TDA, 500/8166-52261-23; TDA, 500/8166-52261-24; TDA, 500/8166-52261-22; TDA, 500/8166-52745-2.

43 Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 331-332.

12 Nisan günü İnebolu yoluyla hareket eden sefaret heyeti ve beraberindeki subaylar, önce Batum'a ve oradan Bakü-Hazar Denizi yoluyla Afganistan'a gitmişti. Geçtiği yerlerde büyük saygı gören misyon, 20 Mayıs günü Herat'a ve 26 Haziran'da da Kâbil'e varmıştı. Emîr Amanullah Han'ın şehzadeliği zamanındaki ikametgâhı olan Aynü'l-Ammare, bu sırada Türk sefarethanesi olarak tahsis edilmişti. Üç gün sonra huzura kabul olunan Fahreddin Paşa, Dilgüşâ Kasrı'nda yapılan resmikabulde itimatnamesini takdim ederek göreve başlamıştı[44].

Fahreddin Paşa, sefareti boyunca Afganistan'daki gelişmeleri ve Kâbil'deki siyasi durumu ayrıntılı raporlarla merkeze iletmişti[45]. Afganistan'ın diğer devletlerle ilişkileri ve imzaladığı antlaşmalar hakkında da önemli bilgiler vermişti[46]. Göreve başladıktan sonra ilk karşılaştığı meselelerden birisi Türk-Afgan Antlaşması'nın onaylanması konusu olmuştu. Öyle ki müzakere sürecini içeren raporu kapakla birlikte yirmi dokuz sayfadan müteşekkildi. Buna göre onay süreciyle ilgili gelişmeler 4 Temmuz günü, yani Kâbil'e gelişinden birkaç gün sonra Amanullah Han'ın sayfiyesinde yapılan görüşme sırasında başlamıştı. Burada Türk-Afgan Antlaşması'nı gündeme getiren Emîr, metni aynen imzalamaktan yana olmakla beraber kimi devlet adamının bazı hususları eleştirdiklerini söylemişti. Özellikle üçüncü maddedeki *devlet-i muktedâ-bihâ* ifadesinin en fazla itiraza yol açan kısım olduğunu vurgulamıştı. Esasen iki İslam devleti arasında antlaşmaya bile gerek duyulmadığı, iki taraf ilişkilerinin dinî hükümlerle belirlenmiş bulunduğu, antlaşmanın İslam ve Hristiyanlık âlemlerine karşı bir tezahürden ibaret olduğu yolunda açıklamalar yapmıştı. Hariciye Veziri'nin bu konuda fikir alışverişinde bulunacağını da bildirmişti[47].

Daha önce dikkat çekilen *muktedâ-bihâ* ifadesi, yani halifelik kurumunun varlığından dolayı Türkiye'nin tabi olunan ve Afganistan'ın tabi olan niteliği, Afgan yetkililerin en çok itiraz ettikleri kısımdı. Ama Fahreddin Paşa başka kısımların da itiraza sebep olduğunu 7 Temmuz günü Hariciye Vezâretine gittiğinde öğrenecekti. Afganistan adına antlaşmayı imzalayan ve şimdilerde Hariciye Veziri olan Muhammed Veli Han, bazı maddelerin Meclis-i Vüzerâda eleştiriye uğradığını açıklamıştı. Söz konusu eleştiriler de tasdik işlemini o ana kadar geciktirmişti. Ardından maddelerin

44 TDA, 500/8166-52261-2, 31 Teşrin-i Evvel 1338/1922.

45 Ferruh Kayalan, *Kâbil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa- Yeni Arşiv Belgelerine Göre Elçilik Faaliyetleri 1921-1926*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2023, s. 29.

46 TDA, 500/8225-53544-6, 31 Teşrin-i Evvel 1338/1922.

47 TDA, 500/8166-52744-1, 31 Teşrin-i Evvel 1338/1922. *Afganistan'ın Siyaset-i Hariciyesi* adlı tahriratın eki olan *Türkiye-Afganistan Muahedenamesi* başlıklı rapor.

okunması ve tartışılması şeklinde gelişen bir süreç yaşanmıştı. Fahreddin Paşa, görüşme sırasında Ankara Hükûmeti'nin antlaşmadan maddi yönden ziyade manevi yararlar beklediğini ve yaklaşık bir buçuk yıldır ötelenen onay işleminin uzamasından doğabilecek olumsuz sonuçları uzun uzadıya izah etmişti[48].

Antlaşmayı imzaladığı için aynen onaylanmasına taraftar olduğunu söyleyen Muhammed Veli Han, kendisi açısından itiraz edilecek nokta bulunmadığı üzerinde durmuştu. Daha sonra tadili istenen maddelerin Farsça aslını ve değiştirilmiş şeklini okumuştu. Buna göre 3-5. maddelerde değişiklik istenirken diğer maddeler aynı kalmaktaydı. Söze devam eden Hariciye Veziri, üçüncü maddede *hilafet-i uzmâ* tabirinin aynı anlamı vereceğini belirtip *muktedâ-bihâ* ve ona bağlı *rehberi* kelimelerini kaldırdıklarını dile getirmişti. Açıklamalar üzerine maddenin Türkçe aslını okuyan Fahreddin Paşa, Türkiye'nin asırlardan beri İslam âlemine rehberlik ve seçkin hizmetler yaptığına dikkat çekmişti. Halifeliğin Türkiye'de olduğu kabul edilince de hilafet makamının bu özelliğini benimsemenin zorunluluğuna değinmişti. Buna karşılık Muhammed Veli Han, vüzerâdan bazılarının uyan uyulanın, yani imamın her hareketine tabi ve tam anlamıyla bağlı olup bu tabirin tümden teslimiyet anlamına geldiği düşüncesini savunduklarını söylemişti. Gerçi hilafet tabiri aynı kuvvet ve mahiyeti ifade edebilirse de teslimiyet konusunda biraz daha serbestlik vereceği düşünülüyordu. Yine söz alan Fahreddin Paşa, Türkiye'nin antlaşmanın ilk maddesiyle Afganistan'ın bağımsızlığını tanıdığını ve iki taraf arasında tabiiyet meselesi olamayacağını anlatmıştı. Ayrıca yapılacak tadilat küçük bile olsa meclisten geçmesi gerekeceği için sürecin aylarca uzayacağını belirtmişti[49].

İki tarafın görüşlerini açıklamasından sonra beşinci maddeye geçen Muhammed Veli Han, cümledeki *ya* edatının kaldırılmasını gündeme getirmişti. Zira üçüncü bir devletin yararına uygun antlaşma imzalamamanın hiç antlaşma yapılmaması anlamına geleceği düşüncesinden hareketle eleştiriler aldığını aktarmıştı. Maddenin Afgan Hükûmeti'nin iç işlerine değil dış işlerine, uluslararası antlaşma ve sözleşmelere atıf yaptığını söyleyen Fahreddin Paşa, Türkçe metinde geçen *hâl-i ihtilafta* ifadesiyle konunun kayda bağlandığını ve zaten güvencelerin karşılıklı olduğunu vurgulamıştı. Hariciye Veziri ise Farsça metinde bu ifadenin yer almadığını kaydetmişti. Dahası onaylanması için çalışmakla beraber şayet Meclis-i Vüzerâ tadilat üzerinde ısrar ederse antlaşmayı aynen tasdik ve gazetelerle neşrettirip ek maddeleri saklı tutmak şartıyla bazı hususların değiştirilme olasılığını sormuştu. Buna

48 TDA, 500/8166-52744-1.

49 TDA, 500/8166-52744-1.

karşılık Fahreddin Paşa, maddelerin değiştirilmesi hükûmetin kabulüne ve meclisin tasdikine bağlı olduğundan şimdilik bir şey söyleyemeyeceği cevabını vermişti[50].

Vezirin vaat ve teminatı Fahreddin Paşa'da antlaşmanın birkaç gün içinde aynen tasdik edileceği umudunu doğurmuştu. Fakat sonraki günler yeni görüşmelerin kapısını aralamış; 16 Temmuz günü Nâib-i Salar ve Adliye Müsteşarı ile yeni bir müzakere süreci açılmıştı. Kendileri, son toplantıda antlaşmayı onaylamaktan kaçınan Meclis-i Vüzerânın kararlarını tebliğe ve alacakları cevabı bildirmeye memurdular. İlk sözlerden tadilat isteğinin üç maddeyle sınırlı kalmayıp ikinciyi de kapsadığı ve beşinci maddeye bir zeyl eklendiği, yani antlaşmanın âdeta yeniden müzakereye konularak baştan başa değiştirilmek istendiği anlaşılmıştı. Özellikle ikinci maddedeki doğu toplumlarının bağımsızlık hakkı ve idare tarzı ile ilgili kısım kaldırılmak isteniyordu. Nâib-i Salar, iki taraf ilişkilerinde siyaset değil samimiyet olması arzu edildiği için uygulamaya giremeyecek şeyleri kâğıt üzerine koymak istemedikleri yolunda bir gerekçe ileri sürmüştü. Üçüncü madde ise teslimiyet-serbestlik düşüncesi etrafında kilitlenmişti. Tabi olmak için şahıs gerektiğini ve ortada uyulacak bir halife bulunmadıkça bu tabirin kullanılmasının doğru olmayacağını söyleyen Nâib-i Salar, *şimdiki hâlde sizin aranızda hilafet nerededir? Niçin İstanbul'daki halifeyi tanımıyorsunuz? Siz ayrısınız o ayrıdır* gibi sözlerle meseleyi açmıştı. Bu ifadelere yanıt veren Fahreddin Paşa, nazik ve bir tarafın hissiyatını rencide edebilecek meselelere dair gerçek olmayan bilgi ve duyumlar üzerine fikir yürütülmemesini istemişti. Anadolu hareketi için mukaddes ve muhterem olan halife ve hilafet makamı hakkında uzun uzadıya tartışma yapmaya lüzum duymadığını belirttikten sonra da maddenin iki şekli arasında bir fark görmediğini dile getirmişti[51].

Nâib-i Salar, dördüncü maddedeki değişikliğin sebebini iki ülkenin uzak mesafelerle birbirinden ayrılması ve fiilî yardım imkânı bulunmaması şeklinde açıklamıştı. Ona göre yapılacak yardım olsa olsa para göndermek ve dua etmekten ibaret kalırdı. Bundan ötürü uygulama yeteneğinden yoksundu. Beşinci madde için Hariciye Veziri ile Nâib-i Salar'ın verdikleri değişiklik isteklerinde belirgin farklılıklar vardı. Ayrıca önerilen zeylde maddenin ruhu büsbütün değiştiriliyordu. Fahreddin Paşa'ya göre antlaşmanın imzalandığı zamanla şimdiki durum arasında böyle bir değişikliği gerektirecek fark yoktu. Müzakereye son verilirken de hilafet meselesine ilişkin yersiz ve gereksiz görüşleriyle ikinci madde özelinde *siz bunu Ruslar için mi istiyorsunuz* demesinden duyduğu üzüntüyü bilhassa hissettirmişti[52].

50 TDA, 500/8166-52744-1.

51 TDA, 500/8166-52744-1.

52 TDA, 500/8166-52744-1. Fahreddin Paşa, muhatabının değişikliklerin gerekçesine ilişkin

Fahreddin Paşa'nın soğuk tavrı etkisini göstermekte gecikmedi. Amanullah Han müzakerelerin bundan sonra bizzat kendisiyle yapılmasına karar vermişti. Bu bakımdan 22 Temmuz günü gerçekleşen müzakerelerin üçüncü turu Emîr ile Sefir arasında yapılmıştı. Antlaşmayı onaylama taraftarı olduğunun altını çizen Amanullah Han, değişiklik isteğinde bulunan Meclis-i Vüzerâ namına ve ona vekaleten müzakere edeceğini belirtmişti. İlk iki turu özetleyen Fahreddin Paşa ise beşinci maddenin son şekli dışındaki isteklerin daha çok şekilden ve kelime değişikliğinden ibaret kaldığına dikkat çekmişti. Eğer bazı sebepler olmasaydı şekille uğraşmaya ve rahatsızlık vermeye lüzum görmeyebilirdi. Ancak bir buçuk sene önce imzalanan antlaşmayla Afganistan'ın bağımsızlığını tanıyan Türkiye, bu belgeyi bir sene evvel tasdik etmişti. Hâlbuki Afganistan tarafından ötelenmesi ve daha sonra imzalanan antlaşmaların ondan önce onaylanması Türk halkı arasında olumsuz etkiler meydana getirmişti. Bunun yanı sıra ne kadar küçük olursa olsun antlaşmalar üzerinde yapılacak değişikliklerin meclisçe tasdiki anayasal bir gereklilikti. Bu durum zaten uzamış olan onay sürecini aylarca tehir edecekti[53].

Antlaşmaya dair olumlu düşüncelerini yineleyen Amanullah Han, meclisin karşı duruş sebeplerini aktarmıştı. Mecliste tabi olmanın tam teslimiyet kavramını içerdiği ve kabul olunması hâlinde iki devlet arasında eşitlik kalmayacağı, Afganistan'ın Türkiye'nin egemenliği altına girip âdeta bağlı devlet hâline geleceği tartışıldıktan sonra hilafet makamı olarak tanımak ve saygı göstermekle beraber *İngilizlerin tabiiyetinden kurtulup kendimizi Türklerin tabiiyeti altına koyamayız* şeklinde düşünceler ileri sürüldüğünü belirtmişti. Burada gerçeklik payı olduğunun kabul edilmesi gerektiğini söyleyen Emîr, şahsen öteden beri Türkleri sevip her türlü fedakarlığa hazır olsa da ülkesini başka bir devletin tabiiyet ve egemenliği altına koyacak kadar ileri gidemeyeceğini vurgulamıştı. Aynı zamanda *muktedâ-bihâ* tabirinin ileride iki kardeş millet ve devlet arasında -Araplarla olduğu gibi- bir soğukluğa sebep olmasından korktuğunu söylemişti. Zikrolunan endişelere karşı temin edici cevaplar veren Fahreddin Paşa, iki devletin eşit seviyede ve aynı taahhütler altında tutulduğuna dikkat çekmişti. Buna karşılık Emîr, *biz Türkiye'nin hilafeti haiz olduğunu kabul ediyoruz ama üçüncü maddeyi takip eden maddelerde kayıtlar kabul olunduğu için. Yoksa bilâ-kayd u şart değil… Fakat tasrih edeyim. Biz bu hususta re'y-i müsavi istemiyoruz. Yalnız fikrimize müracaat edilsin diyoruz* ifadelerini kullanmıştı. İkinci maddedeki değişiklik

sorulara cevap vermeyip soru soran mevkiine geçtiği ve hiçbir şey söylememe yolunu tuttuğu gözlemini raporuna eklemişti.

53 TDA, 500/8166-52744-1.

için de *ötekini berikini kuşkulandırmayalım* demişti. Kuşkulandırma düşüncesine karşı çıkan Fahreddin Paşa, Afganistan'ın Bolşeviklerle yaptığı antlaşmaya bu fıkraların zaten konulduğunu ve çekinecek bir durum olmadığını dile getirmişti[54].

Amanullah Han antlaşmanın aynen tasdikine çalışacağına dair yemin etmişti. Bununla birlikte meclisin muhalefetini önlemek için *acaba muahedenin üç sene sonra tecdit edileceğini tasrih etmek suretiyle bunu temin edebilir miyiz? Her hâlde meclisi ikna için bir çare bulmalıyız* önerisini getirmişti. Fahreddin Paşa ise zorunluluk görüldüğü takdirde aynen tasdik ve ilan edilmek suretiyle istenen şekilde bir ek madde konması mümkün olabileceği cevabını vermişti. Neticede Afgan Emîri ile Türk Sefiri arasında gayet uzun, maddelerin tek tek okunup ayrı ayrı tartışıldığı ve son kısım hariç pek de çözüm üretmeyen bir müzakere süreci sona ermişti[55].

Müzakerelerin dördüncü turu 25 Temmuz Salı günü gerçekleşmişti. Toplantı esnasında Emîr'in kardeşi Akduddevle ile Mekteb-i Harbiye Müdürü Mahmud Sami Paşa da hazır bulunmuştu. Müzakereyi açan Amanullah Han, değişikliklerin büyük kısmını çıkartmayı başardığını ve küçük bazı tadilat kaldığını belirtmişti. Haddizatında giriş, 1-2, 6-10. maddeler kalırken 3-5. maddelerdeki değişiklik istekleri hâlâ mevcuttu. Fahreddin Paşa bunun üzerine esaslı maddelerdeki tadilatın yine kaldığı tespitini yapmıştı. On saat süren toplantıda elinden gelen her şeyi yaptığını söyleyen Emîr, meclisin görev alanını hatırlatarak *daha fazla bir şey yapamam* demişti. Hükümranlık hukukuna değinen Fahreddin Paşa'nın *arzu buyrulduğu takdirde bu ahidnamenin tasdik buyrulacağına da kani'im. Heyet-i Vüzerânın arzu-yı şahanelerine iktifâen itirazatta bulunduklarına da vakıfım* demesi üzerine şu şekilde karşılık vermişti[56]:

> "(Gülerek) siz her kuvvet ve kudretin bende olduğunu söylüyorsunuz. Ne diyeyim emin olunuz ki Meclis-i Vüzerâda çok çalıştım. Meclise gidip bu muahedeyi tasdik ettirmek benim vazifem değildi. Öyle iken bunu da yaptım. Herkesi iknaya çalıştım ve bir kısım tadilattan sarf-ı nazar ettirmek için çok yoruldum. Ben de bir hükümdarım. Şerefimi, izzetimi muhafaza etmek isterim. Her gün Meclis-i Vüzerâda bu mesele için mücadele edersem nüfuzum kırılır. Ben elimden geleni yaptım. Bundan fazla bir şey yapamam. Zannediyordum ki bu kadar mesaimin neticesi olan bu şekl-i muaddeli kabul edeceksiniz. Ne yapayım kabul etmezseniz işi meclise bırakırım. Artık

54 TDA, 500/8166-52744-1.

55 TDA, 500/8166-52744-1.

56 TDA, 500/8166-52744-1.

bizzat uğraşmam. Mecliste daha iyi bir şekil mi alır daha fena mı olur onu bilmem. Ne şekilde çıkar ve bana getirilirse onu imza ederim".

Fahreddin Paşa'nın cevabından sonra sözüne devam eden Emîr, tabi olunan devlet tabirini meclis istemediği gibi kendisinin de uygun görmediğini ve bunun değiştirilmesi hâlinde diğer maddeler için çalışacağını vaat etmişti. Dahası *açık görüşelim siz İngilizleri ürkütecek şeylerin muahedeye konmasını istiyorsunuz. Biz bundan kaçıyoruz. Bunun için uyuşamıyoruz* şeklinde çok net bir açıklama yapmıştı. Afganistan'ın komşuları arasında yaşadığı sıkıntılı durumu anlattıktan sonra da *İslamiyet'i, Türkleri severim. Bu yolda her türlü fedakarlığa hazırım. Fakat vatanımı da severim vatanımın menfaatini ihmal edemem* ifadelerini kullanmıştı. Son olarak *Ruslarla aramız zaten iyi değil, bir de İngilizlerle bozuşamam. Muahede ile olmamak şartıyla İngilizlere karşı ne isterseniz yapayım* demişti[57].

İki taraf arasındaki müzakerelerin dördüncü turu bu şekilde sona ermişti. Cereyan eden süreci her defasında bir renk ve şekil alan tarzında nitelendiren Fahreddin Paşa, değişiklik ve müzakerelerin esasını *muktedâ-bihâ* tabirinin oluşturduğu kanaatine sahipti. Ona göre bu maddedeki değişiklik isteği sırf Afganlılık açısından ve daha ziyade hissî olarak yürütülen hükümlere dairdi. Diğer maddelerde ise İngiltere'yi kuşkulandırmama düşüncesi etkiliydi. Bilindiği üzere Türk-Afgan Antlaşması, Afganistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği, Bolşeviklerle dost ve İngilizlerle mütareke hâlinde bulunduğu bir sırada imzalanmıştı. Kâbil Hükûmeti, o zamanki şartlara ve kendi durumuna nazaran ilgili maddeleri kabul etmişti. Ama zamanla durum değişmişti. Şimdilerde dostluğunu kazanmak ve korumak istediği İngilizleri kuşkulandırmaktan çekinmeye başlamıştı. Bunun dışında Belucistan, Türkistan ve hatta Hindistan gibi göz diktiği yerler hakkında kendini bağlamak istememesi de muhtemeldi[58].

Fahreddin Paşa'ya göre Afgan yönetiminin üçüncü madde değişmeden antlaşmayı onaylamayacağı açıktı. Üstelik Afganistan'da her şey Emîr'in elinde olup onun bilgi ve izni alınmadan bir iş yapılmazdı. Bu ortamda muhataplarının başvurusunu bekleyip duruma göre hareket etmeyi uygun görmüştü. Tasdik işlemleri bir buçuk senedir uzamış olduğundan, büsbütün başka şekilde kabul etmektense biraz daha gecikmesinde bir mahzur ve kaybedilecek bir yarar yoktu. Diğer taraftan antlaşmanın Türkçe ve Farsça metinleri arasında da bazı farklılıklar vardı. Bunlar

57 TDA, 500/8166-52744-1. Fahreddin Paşa bu son söz üzerine *fikrimce yapamaz ve yapmaz* ifadesini not düşmüştü.

58 TDA, 500/8166-52744-1.

müzakereler esnasında sorunlara neden olmuştu. Mesela dördüncü madde birbirine uymuyordu. Türkçe metinde geçen emperyalist tabiri Farsçasında yoktu. Beşinci maddenin Türkçesindeki *hâl-i ihtilafta bulunduğu* ifadesi Farsça metinde mevcut değildi. Hatta kendisine verilmiş onaylı nüshadaki altıncı maddenin Farsça karşılığı unutulmuş, yazılmamıştı[59].

Türk-Afgan Antlaşması üzerindeki müzakereler bunlarla sınırlı kalmamıştı. Amanullah Han ile yapılan görüşmeden kısa süre sonra gelen bir başvuru Fahreddin Paşa'nın tahminlerini doğru çıkarmıştı. Zira Afgan yönetimi değişiklikleri kabul ettirebilmek için Sovyet Elçisi'nin aracılığına başvurmuştu. İlkinden 10-15 gün sonra tekrar ziyarete gelen Sovyet Elçisi ve eşi, bu defa değişikliklerin kabulü için âdeta *yalvarıyorlardı*. Fahreddin Paşa kendisine her türlü fedakarlığı yaptığını ve tereddüde sebep olan hususları yazacağı bir mektupla tefsir etmeyi dahi önerdiğini anlatmıştı. Yine Büyük Taarruz sonrasında bir gün telaşla yanına gelen Hariciye Veziri, o akşam verilecek ziyafet münasebetiyle antlaşma meselesini çözümlemek istediğini söylemişti. Bunun için üçüncü maddedeki tabirin Türkiye'nin haiz olduğu hilafete ait olduğuna ve beşinci maddedeki saldırı ifadesinin iki devletten birine kaydıyla sınırlandırılmasına dair imzalı bir mektup yazılması konusunu açmıştı. Fahreddin Paşa da antlaşmanın aynen onaylanması şartıyla buna muvafakat etmişti. Türk Zaferi onuruna verilen ziyafette bir nutuk irat eden Amanullah Han ise onay yolunda önemsiz bir kelime anlaşmazlığı kaldığını vurgulamıştı[60].

Fahreddin Paşa, ziyafete teşekkür etmek amacıyla ertesi gün saraya gittiğinde konu yine antlaşmaya gelmişti. Zaten çok uzamış olan meseleyi bitirmek isteğini açığa vuran Emîr, ilgili değişiklikler çerçevesinde yazılacak mektup üzerine antlaşmayı tasdik edeceğini söylemişti. Fahreddin Paşa, Emîr'in isteğinin ardından bir mektup müsveddesi kaleme alsa da Hariciye Veziri ve Müsteşarı ile birkaç gün daha görüşmeler devam etmişti. Fakat artık müzakereler doğal seyrinden çıkmış ve *Afganlılar kelime üzerinde oynamakla beraber* her gün yeni teklifler ileri sürmeye başlamışlardı. Sonunda mektup için uygun görebileceği nihai şekli kesin bir dille ifade eden Fahreddin Paşa, müzakerelerin istedikleri gibi Ankara'da tamamlanması muvafık olacağını da bildirmişti. Bunun üzerine ertesi gün kendisini saraya davet eden Amanullah Han ile son bir görüşme yapmıştı. Afgan Emîri, burada Fahreddin Paşa'nın önerdiği şekilde bir mektup üzerine ve *Allah hatırı için* antlaşmayı

59 TDA, 500/8166-52744-1.

60 TDA, 500/8166-52744-1. Amanullah Han, 10 Ekim akşamı tertip olunan ziyafette Türkçe ve Farsça bir konuşma yapmıştı. Bk. Şimşir, *age.*, s. 112.

onaylayacağını söyleyip *ağlayarak* onunla tokalaşmıştı. Bundan sonra cuma günkü tasdik merasimi büyük bir cemaat huzurunda, ahalinin alkış tufanları arasında ve pek gösterişli biçimde yapılmıştı. Öte yandan onaylanan nüshaya ilişik mektuptaki açıklamalar, aslında antlaşmanın Türkçe metninde olduğu hâlde Farsçasında yazılmamış kısımların tekrar ve izahından ibaretti. Zira Türkçe metnin üçüncü maddesindeki *muktedâ-bihâ* tabiri *bu babda* kaydıyla, yani daha önce geçen hilafete ait hukukla kayıtlı olduğu gibi dördüncü maddedeki saldırı eylemi de imzacı taraflardan birine yapılmasına mahsustu. Beşinci maddede savaş hâliyle yorumlanan *hâl-i ihtilaf* tabiri Farsça metinde yoksa da Türkçesinde vardı. Telgrafla haberleşme imkânı sağlanıncaya kadar imzalanacak antlaşma suretlerini birbirlerinin sefirlerine vermeleri usulü o anki şartlar dâhilinde kabul edilmişti. Bu kısım antlaşma metnindeki tek değişiklikti[61].

Sonuçta Afgan yönetimi, Fahreddin Paşa tarafından 19 Ekim günü kaleme alınan mektupla birlikte Türk-Afgan Antlaşması'nı onaylamıştı[62]. Bu sırada *Aman-ı Afgan* gazetesi törenle ilgili ayrıntılı bilgiler vermişti[63]. Törene dair iki fotoğrafın da yayımlandığı gazeteye göre Amanullah Han, beliğ bir hutbe okuduktan ve Iydgâh Cami-i Kebiri'nin dış minberinde etkili bir nutuk irat ettikten sonra antlaşmayı onaylamıştı. Kalabalık önünde okuduğu nutukta mutluluğunu beyan eden Emîr, onay sürecinin uzamasını şu şekilde açıklamıştı[64]:

> "…ben bugün Afganistan için mûcib-i fahr olan ve muhabbet ve dostluk esasına müstenit bulunan pek mukaddes bir ahidnameyi bir öz kardeşimle imzalıyorum… ihtimal dersiniz ki bu muahedeyi Moskova'da sefirlerimiz imzalamıştı. Bir buçuk yıldan beri acaba tasdiki ne için gecikti? Her devletin hakkı vardır ki eğer bir muahedede kendi nümayendelerinin imzasından sonra nâ-muvafik bir şey görürse bunu değiştirsin. İşte bana da bazı fikralar doğru gelmediğinden muahedenin imza ve teatisi bir buçuk yıl tehir

61 TDA, 500/8166-52744-1.

62 *Muahede fi Mabeyn-i Devleteyn-i Aliyyeteyn Afganistan ve Türkiye*, https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=SEL_Osm_01429&alan=tum_txt, son erişim tarihi: 09.05.2024. Antlaşmanın Afganistan tarafından onaylı Farsça metni bu olmakla beraber, Türkiye'de hâlâ Farsça kısımla ekli mektubu eksik olan eski nüsha bilinir durumdadır. Bk. *Türkiye-Afganistan Muahedenamesi*, http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?81, son erişim tarihi: 25.12.2023. Her iki metnin Farsçadan çevirisini yapan sayın Mesut Demir'e teşekkürü bir borç bilirim.

63 TDA, 500/8241-54282-1, lef 1, 26 Kanun-ı Evvel 1338/1922.

64 TDA, 500/8241-54282-1, lef 21-23. "Kâbil'de münteşir 'Aman-ı Afgan' gazetesinin 22 Rebiül-evvel 341-11 Teşrin-i Sani 1922 tarihli nüshasında (Camiyyet-i İslâm) serlevhasıyla münderiç başmakalenin kısm-ı ahirinin aynen tercümesidir".

edilmişti. Fahri Paşa gibi dirayetli bir sefir buraya gelince bu ukdeler açıldı, keyfiyet tavazzuh etti."

Antlaşmanın onaylandığı haberi çok geçmeden Ankara'ya ulaştı. Evvela Paris Mümessilliği, Afganistan'ın Fransa'daki sefareti vasıtasıyla öğrendiği onay haberini Vekâlete iletmişti. Moskova Sefarethanesine gelen Afgan Sefiri, şimdiye kadar onaylanmamış olan antlaşmanın tasdik edildiğini ve bu münasebetle Kâbil'de büyük sevinç tezahüratları yapıldığını bildirmişti[65]. Benzer ifadeler kullanan Ankara'daki Afgan Sefareti de bunun iki ülke ve İslam dünyası için yararlı ve hayırlı olması temennisinde bulunmuştu[66].

Son olarak Kâbil'deki müzakerelere dair üç eleştirel görüşü paylaşmak yerinde olacaktır. Öncelikle o sırada Kâbil Sefareti Ataşemiliteri olarak görev yapan Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Şerif [İlden] Bey, yazmış olduğu yedi sayfalık layihada kısa da olsa sürece ilişkin bilgiler vermişti. Afgan siyasetinin *İngiliz dostluğu ve Rus düşmanlığı* ile özetlenebilecek yöne doğru evrildiğini belirten Şerif Bey, antlaşmanın yalnızca iki ülke devlet başkanlarınca imzalanması konusu kalmışken Afgan Emîri'nin birçok kelime ve metin güçlüğü çıkardığı üzerinde durmuştu. Hatta Emîr'in *mahrem-i râzı*, yani sırlarını paylaştığı kişi olarak nitelediği Bedri Bey'e, *İngilizlerle yaptığım muahedede İngiltere'nin hâl-i ihtilafta bulunduğu devletlerle muahede akd ve imza etmemek kaydı vardır* dediği duyumunu aktarmıştı. Afganistan'da Türkiye ve Türklerin diğerlerinden üstün tutulduğunu gözlemleyen Şerif Bey, diplomasi alanında daha tecrübeli ve kavrayışlı bir sefirin görev yapması hâlinde sefaretin çok etkili olabileceği değerlendirmesini eklemişti[67].

Fahreddin Paşa ile Afganistan'a giden subaylar arasında yer alan İstihkam Binbaşı Hasan Bey, kaleme aldığı raporunda İngiliz siyasetinin ülkeye egemen olduğu tespitini yapmıştı. Türk Sefaretinin basit şekilde karşılandığına ve askerî heyetin gelişinden memnun olunmadığına değinen Hasan Bey, sefaretin resmî ve hususi faaliyetlerinde kimseyi hoşnut edemediğini ve izlediği siyasetle Emîr'in yakınlığını kazanamadığını belirtmişti. Kaynağının saraydan olduğu anlaşılan bazı haberlerde

65 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/257-731-2, lef 2, 15 Teşrin-i Sani 1338/1922.

66 BCA, 30-10-0-0/257-731-2, lef 1, 21/22 Teşrin-i Sani 1338/1922.

67 TDA, 500/8225-53545-1, 15 Kanun-ı Sani 1339/1923. "Afganistan Siyaset-i Hariciyesine Dair Layihadır". İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf [Orbay] Bey, layihanın altına düştüğü notta *Afganistan'a ait kısmı kıymetlidir. Sefire ait kısmı bî-taraf-âne olmaktan çok uzaktır ve mûcib-i teessürdür* ifadelerini kullanmıştı.

sefir ihtimal bir askerdir fakat hiçbir vakit bir diplomat değil denildiğini aktardıktan sonra da antlaşma müzakereleri hakkında şu ifadeleri kullanmıştı[68]:

> "Bugün Afganistan'a bir muahede ile merbutuz öyle bir muahede ki Afganistan'a azîm menafi temin ediyor. Biz bu muahedenin, elim bir mağlubiyet altında ezilirken İngilizleri bize karşı daha müsait bir vaziyete icbar veya İngilizlerle muhtemel bir harbe karşı Afganistan'ın müzaheretini temin etmek üzere derhâl imzasını talep ettik. Fakat bu İngilizlerin menfaatine mugayir olduğu için imza edilmedi. Afganistan'ın içyüzüne vukuf peyda edildikten sonra bâhusus muzafferiyetten sonra Sefir Paşa bu muahedeyi imza etmemeli idi kanaatindeyim."

Eski Kâbil Mümessili Abdurrahman Bey de iki ülke arasındaki ilişkilere dair yazdığı raporunda antlaşmayla ilgili mühim bilgiler vermişti. Kendisi Afganistan ile İngiltere arasında yapılan antlaşmanın doğrudan doğruya İngiliz çıkarlarına hizmet ettiğini ve hatta Türk-Afgan Antlaşması'nın bazı maddelerinin onlar lehine değiştirilmesine bile neden olduğunu dile getirmişti. Afgan Hükûmeti'nin bu amaçla yaptığı ısrarlı girişimlerin sefaret tarafından kesin surette reddedilmesi gereğine değinen Abdurrahman Bey, İngilizlere zararı dokunan maddelerin tadili hususundaki başvurunun hiçbir zorunluluk olmadığı hâlde kabul edildiğine dikkat çekmişti[69]. Netice itibarıyla üç ayrı tanığın ortak görüşü de Afgan yönetiminin yeni dış politikası dolayısıyla antlaşma içerisinde değişiklikler istediği ve müzakere sürecinde sefaretin etkisiz kalıp yanlış yaptığı yönünde olmuştu.

3. Sürecin Son Aşaması

1 Mart 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması, önce Ankara ve daha sonra Kâbil hükûmetleri tarafından onaylanmıştı. Ancak antlaşmanın resmî olarak uygulamaya girmesi yolundaki problemler sadece onay işleminin gecikmesiyle sınırlı değildi. Daha önce değinildiği üzere her ikisi de geçerli kabul edilen Türkçe ile Farsça nüshalar arasındaki farklılıklar birtakım sorunlara neden olmuştu. Hatta Fransızcaya tercüme edildiğinde dahi bazı yanlışlıklar olduğu görülmekteydi[70].

68 TDA, 500/8281-55342-1, lef 6-12, 24 Haziran 1339/1923. Raporu inceleyen bir başka çalışma için bk. Ferruh Kayalan, "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan, 2022, s. 1688-1730.

69 TDA, 500/8166-52250-1, 26 Temmuz 1339/1923.

70 Paris Mümessili Ferid [Tek] Bey, antlaşma metni Fransızcaya çevrildiği sırada bazı tabirlerin

Antlaşmanın tasdikini müteakip harekete geçen Fahreddin Paşa, Afgan yönetimine teslim edilmek üzere kendisine verilmiş onaylı nüshadan Farsça metni aynen kopya ettirerek hata ve eksikliklerini merkeze bildirmişti. Şöyle ki altıncı maddenin birkaç fıkrasıyla yedincinin sonundaki bir fıkra alınarak bunlar altıncı madde olarak yazılmış ve yedinci madde tamamıyla unutulmuştu. Bu yüzden ilgili maddeleri onaylı nüshaya ekleyip aşağısını onaylayarak vermeye mecbur olmuştu. Yine Moskova'da imzalanan ve Emîr'in onayladığı nüshanın Türkçesindeki sekizinci madde unutulmuş olduğundan, bu maddeyi de Türkçe metne ilave etmişti. Bununla beraber Amanullah Han, Ankara'dan eksiksiz bir nüsha gönderilmesini ve eldekiyle değişimini istemişti. Dahası antlaşmanın TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla tasdiki ve imza için kullanacağı kalemin tarihî bir hatıra olmak üzere gönderilmesi arzusunu açığa vurmuştu[71].

Türk-Afgan Antlaşması 1923 yılı ocak ayında Ankara'ya ulaşmıştı. Aynı günlerde Batı Anadolu seyahatine çıkan Mustafa Kemal Paşa, 16-17 Ocak 1923 tarihlerinde gazetecilerle yaptığı ünlü mülakatta onay sürecine yönelik önemli ve biraz da eleştirel açıklamalarda bulunmuştu. Nitekim *Afganla olan siyasetimizin sarih bir mânâsını ifade etmek müşküldür* cümlesiyle biten açıklamasında …*Afganlılarla bir muâhede yapmıştık. Son zamana kadar Afgan Emîri bu muâhedeyi tasdik etmiyordu. Fakat son muzafferiyeti müteakip tasdik etmiş ve bir iki gün evvel tasdik olunmuş sureti Ankara'ya gelmiştir* diyen Gazi[72], hilafetin durumunu konuştuğu esnada da *Afgan Emîri yapmış olduğumuz muâhedede bir iki noktayı kendi istiklâline müdahale telakkî etmiş, kabul etmemiş*… ifadelerini kullanmıştı[73].

Kâbil Sefareti aracılığıyla Ankara'ya gönderilen antlaşma, Hariciye Vekâleti Hukuk Müşavirliğince ayrıntılı şekilde incelemeye alındığında Türkçe ve Farsça metinler arasındaki farklılıklar ortaya çıkmıştı. İncelemeye göre birinci maddenin Farsçasında *mânâ-yı hakikı-i tammıyla* kaydı yoktu. Üçüncü maddede *âlem-i hilafeti elinde tutan Türkiye'nin bu babda muktedâ-bihâ olduğunu bu münasebetle de tasdik eder* şeklindeki fıkranın Farsçasında *bu babda* ve *bu münasebetle de* kelimeleri noksandı. *Muktedâ-bihâ* ifadesinden önce *devlet* kelimesi mevcuttu. Yani bu kısım *Türkiye'nin*

anlaşılamadığını haber vermişti. Yani resmî bir yönü olmamakla beraber Fransızca çeviride de sıkıntılar vardı. Bk. TDA, 525/38688-156689-1, 30 Teşrin-i Evvel 1338/1922.

71 TDA, 500/8166-52239-15, 1 Teşrin-i Sani 1338/1922.

72 *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Yay. haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 47.

73 *1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, s. 66.

devlet-i muktedâ-bihâ olduğunu tasdik eder şeklini almıştı. Dördüncü maddenin Farsça metninde *emperyalist* kelimesi yoktu ve son kısmı biraz farklı yazılmıştı[74].

Beşinci maddedeki *diğerinin hâl-i ihtilafta bulunduğu üçüncü bir devletin* ifadesinin Farsçasında *hâl-i ihtilaf* kısmı bulunmadığı gibi sonu Türkçesinde *taahhüt* ve Farsçasında *kabul* diye kaydedilmişti. Altıncı maddede *aralarındaki münasebat-ı iktisadiye ve ticariyelerinin ve şehbenderlik muamelatının* kısmı Farsça metinde *ajanlar ve siyasi şehbenderler* şekline dönüşmüştü. Sekizinci maddedeki *Türkiye, Afganistan'a harsen yardımı muallim ve zabit göndermeyi* ifadesinin yerine Farsçasında *Türkiye Afganistan'a iane-i fenniye ve ilmiye zımnında mülkî muallim ve askerî zabitan heyeti göndermeyi* kısmı vardı. Maddenin son fıkrasında yer alan *Afganistan talep ettiği takdirde tekrar bir heyet-i muallime…* şeklindeki açıklama Farsçasında *…takdirde sahib-mensibân-ı askerî-i Türkî heyeti* tarzında mevcuttu[75].

Fahreddin Paşa'nın Afgan Hariciye Vezâretine sunduğu mektuptaki açıklayıcı hükümler de raporda ele alınmıştı. Buna göre üçüncü maddenin Farsçasındaki *devlet-i muktedâ-bihâ* tabiri *makam-ı hilafet-i uzmâ-yı İslâmiye tanır* şeklinde tefsir edilmişti. Esasında Türkçe metin de bu anlamdaydı. Fakat Afgan Hükûmeti, Farsçasındaki yazımdan dolayı Türkiye'nin hükümranlığının tanındığı zannına düşmüş ve siyasi istiklaline zarar verdiği yolunda anlamıştı. Beşinci maddenin Türkçesinde mevcut *hâl-i ihtilaf* kaydı Farsçasına ilave edildiği gibi mektupta da bu tabir savaş hâliyle yorumlanmıştı. Maddenin son fıkrası her iki metinde aynı olmakla beraber ekli mektupta açıklayıcı bir bölüm konmuştu. Keza Fahreddin Paşa, Türkçe ve Farsça metni aynı anlamı verdiği hâlde sırf Afgan Hükûmeti'nin İngiltere ve Rusya'yı kuşkulandırmamak hususundaki arzusuna binaen dördüncü maddeyi mektubunda izah etmişti. Bir de Afganistan-Sovyet Rusya Antlaşması'nın on birinci ve Afganistan-Fransa Antlaşması'nın dördüncü maddelerinde farklı dillerdeki metinlerin aynı değerde olduğu açıklanmasına rağmen, Türk-Afgan Antlaşması'nda böyle bir kayıt yoktu. Ancak her iki metin murahhaslar tarafından imzalandığı için aynı geçerliliğe sahip olması gerekirdi[76].

Hariciye Vekâleti, bundan sonra konuyu İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine sevk etmişti. Antlaşmanın onay sürecine dikkat çeken Vekâlet, Fahreddin Paşa'nın

74 TDA, 500/8166-52744-8, 46-48. "Türkiye-Afganistan Muahedenamesi Hakkında Tedkikat".

75 TDA, 500/8166-52744-8, 46-48. Raporda Fahreddin Paşa'nın yukarıda belirttiği farklılıklara da yer verilmişti.

76 Hukuk Müşavirliği, metinlerdeki farklılığın sebebini *herhâlde vaktin müsaadesizliğine mebni lisan-ı Farisîye tercümesinde bazı hatalar ve noksanlar vâki olmuştur* şeklinde açıklamıştı. Bk. TDA, 500/8166-52744-8, 46-48. İki metin arasındaki farklılığın nedeni için ayrıca bk. Şahin, *age.*, s. 32-33.

yazdığı mektup ve Farsça metinde yapılan düzeltmeler tasdik edilen metnin ruh ve anlamını bozmadığı için onaylanması yolunda olumlu kanaat bildirmişti. Fakat gerek görüldüğü takdirde beşinci madde hakkındaki düzeltmenin meclise sunulabileceğini de eklemişti[77]. Konu, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in başkanlığında ve Hariciye Vekili İsmet [İnönü] Paşa'nın katıldığı bir kabine toplantısında ele alınmıştı. Burada da meclisin tasdikine kavuşan Türkçe metinde anlamlı bir değişim yapılmamış olması dikkate alınarak, tercüme hatalarının düzeltilmesi ve sefirin izahnamesi kabul edilmişti[78]. Böylece tekrar meclise gönderilmesine gerek duyulmadan, yalnızca bir hükûmet kararnamesiyle kabul ve tasdik olunmuştu.

Türk-Afgan Antlaşması yeniden onaylandıktan sonra yazım ve süsleme işlerinin yapılması ihmal edilmemişti. Örneğin Farsça kısmı talik hattıyla yazmak üzere Şer'iye ve Evkâf Vekâleti memurlarından Mustafa Fevzi Efendi görevlendirilmişti[79]. Antlaşmaya cilt olması için koyu kırmızı renkte, marokenden, içi beyaz atlas kaplı, 37 santimetre boyunda ve 24 santimetre eninde, dış kısmının etrafı Türk üslubunda yaldızlı bordürle ortası yaldızlı ve ay-yıldızla süslü bir kabın imali kararlaştırılmıştı. Ayrıca kırmızı-beyaz renkte, ipekli, bir-iki metre kordonla ucu ilikli bir adet püskülün yaptırılması da gerekli görülmüştü[80]. Ankara'dan gelen tebligat üzerine harekete geçen İstanbul Murahhaslığı, Medresetü'l-Hattatîn Tezhip Muallimi Tahir Bey'e müzehhep bir kap imal ettirmişti. Hatta kabın iki tarafının uyumlu olmadığı anlaşılınca yeni bir kap dahi yaptırtmıştı[81]. Ama yeni kap da çarptırılmış ve üzerindeki boya bozulmuş olduğundan yenilenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştı[82]. Yeniden hazırlanıp TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanan onaylı nüsha bu gelişmeler sonrası Kâbil Sefaretine gönderilecekti[83].

İşlemlerin tamamlanmasının ardından antlaşmanın Afgan yönetimince tekrar tasdiki aşamasına geçilmişti. Aynı dönemde saltanatın ilgası, Lozan Antlaşması'nın imzalanması, Cumhuriyet'in ilanı ve halifeliğin kaldırılması gibi gelişmelerle yeni

77 TDA, 500/8166-52254-2, 15 Şubat 1339/1923.

78 BCA, 30-18-1-1/7-14-7, 27 Mart 1339/1923.

79 TDA, 500/8166-52252-2, 14 Nisan 1339/1923.

80 TDA, 500/8166-52249-7, 18 Nisan 1339/1923.

81 İmal ettiği kabın kullanılmaması ve iadesinden üzüntü duyan Tahir Bey, durumu telafi amacıyla yeni bir kap yapıp murahhaslığa göndermişti. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 89/21; TDA, 500/8166-52249-1.

82 BOA, HR.İM., 48/90; *TDA*, 500/8166-52249-2, 29 Ağustos 1339/1923.

83 TDA, 500/8166-52239-14, 29 Ağustos 1339/1923.

Türkiye Devleti'nin temelleri atılmaya başlanmıştı. Antlaşma ise aradan hayli zaman geçtikten sonra Kâbil'e ulaşmıştı. Gelen düzeltilmiş nüshayı Hariciye Vezâretine götüren Fahreddin Paşa eski nüshanın iadesini talep etmişti. Bunun üzerine iki nüshayı karşılaştıran Afgan yönetimi, sadece Moskova'da hazırlanan metnin Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanıp eklenen ilavelerin onaylanmadığı cevabını vermişti. Dahası ilaveler de tasdik edilmek üzere antlaşmanın yeni Afgan Sefiri vasıtasıyla Ankara'ya gönderileceğini belirtmişti. Bu arada Fahreddin Paşa, bazı vezirlerin antlaşmanın feshi ve halifeliğin kaldırılması çerçevesinde *ileri geri bazı sözler* kullanmış olduğu duyumunu aktarmıştı[84].

Gerçekten Fahreddin Paşa, bazı Afgan yetkililerin bir toplantı sırasında Türkiye'nin halifeliği kaldırmakla İslam âlemine indirmiş olduğu darbeden ve üst düzey yetkililerin din ile Kur'an'dan ayrıldığından *tutturarak* şiddetli eleştirilerde bulunduklarını ve antlaşmanın feshini istediklerini haber almıştı. Toplantı sonunda hilafetten ve tabi olmaktan bahseden antlaşma maddesinin çıkarılarak diğer kısımların kalmasına, Türkiye'nin Müslüman ve kardeş bir yönetim olarak tanınmasına, o suretle ilişkilerin devamına karar verildiğini de öğrenmişti. Fahreddin Paşa'nın bu konuda görüştüğü Afgan Hariciye Müsteşarı söylentileri tekzip etmişti. Amanullah Han ile de görüşen sefir, Türkiye'nin iç işlerini ilgilendiren bir konunun resmî toplantıda eleştirilmesine ve devlet ricalinin gereksiz yere kınanmasına tahammül edilemeyeceğini dile getirmişti. Bunun üzerine Emîr, Türkiye aleyhine söz söyletmediğini ve yalnızca hilafete ilişkin antlaşma maddesinin değiştirilmesi kararı alındığını belirtmişti[85].

Öte yandan Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet Paşa, Fahreddin Paşa'nın bildirimine karşılık antlaşmaya eklenen kısmın gönderilmesini istemişti. Bunların Cumhurbaşkanı tarafından onaylanabilmesinin kabineden geçip mecliste kanuniyet kazanmasına bağlı olduğunu ve hilafetle ilgili maddenin çıkarılması kabul edilirse antlaşma tasdiknamesinin yeniden yazdırılıp gönderilebileceğini vurgulamıştı[86]. Bir başka deyişle Türk Hükûmeti de bu kısmın değiştirilmesini olumlu karşılamaktaydı.

84 TDA, 500/8166-52239-13, 9 Ağustos 1340/1924.

85 TDA, 500/8166-52246-2, 6 Ağustos 1340/1924.

86 TDA, 500/8166-52239-12, 30 Eylül 1340/1924. Hariciye Vekâletine ait tarihsiz bir belgede, ilgili dosyada bu telgrafa cevap geldiğinin görülmediği ve ilave denilen metnin Fahreddin Paşa'nın izahnamesi olduğunun anlaşıldığı belirtilmişti. Hilafet hakkındaki maddenin çıkarılmasına dair de cevap gelmediğinden yeni tasdikname nüshası gönderilmemişti (TDA, 500/8166-52239-7). Bununla beraber Vekâletin şifresine 8 Ekim günü cevap veren Fahreddin Paşa, hilafete dair konuyu Paris'ten dönen Hariciye Veziri ile ilk fırsatta görüşeceğini bildirmişti (TDA, 500/8166-52239-11).

Fahreddin Paşa, aynı günlerde hem antlaşmanın onay sürecine değinen hem de büyükelçilik talebini içeren bir şifre göndermişti. Şifredeki antlaşmanın tadil suretiyle de olsa onaylatılması hükûmet açısından son derece gerekli görüldüğünden ifadesine bakılırsa, Ankara'nın onay sürecindeki bazı küçük değişiklikleri göze aldığı anlaşılmaktadır. Fahreddin Paşa ayrıca aylarca süren müzakereler esnasında inatla ve sabırla çalışıp *(Bedri) emsali Türklerle Rus Sefiri'nin Emîr tarafları Afganlılarla birlikte* yaptıkları engelleme ve zorlukları *çiğneyerek* antlaşmayı *metnine kalem karıştırmaksızın* tasdik ettirmeyi başardığını vurgulamıştı. Kendisi hakkındaki eleştirilere cevap niteliği taşıyan bu ifadelerden sonra *fakat göstermekten ziyade yapmak dâiyesinde olduğum için hükûmetimden bir tahsinname bile alamadım* diyen Fahreddin Paşa, yeni müzakerelere *neşeli bir kalp, zinde bir kuvve-i manevîye* ile girişebilmek için Emîr'in karşısına büyükelçi sıfatıyla çıkmayı elzem gördüğünü kaydetmişti[87].

Türkiye görüldüğü üzere yeni bir onay süreciyle karşı karşıya kalmıştı. Ama konu 1925 yılı yaz aylarına kadar sessizliğe bürünmüştü. Bundan sonra Amanullah Han, hilafetten bahseden maddenin müzakeresi için Hariciye Veziri'ne emir verdiğini söylemiş ve *madem ki hilafeti lağvettiniz. Hilafet ile alakanızı sildiniz. Muahedenamemizde ona taalluk eden maddelerin kalması artık mânâsızdır. Onları kaldırırız* demişti. Bunun yanı sıra değişikliklerin gizli bir ekle saklanabileceğini veya antlaşmanın genişletilebileceğini ifade etmişti[88].

Türk-Afgan Antlaşması ile ilgili gelişmeler yine bir süre sessiz kalmıştı. Kasım ayında elçilikte değişikliğe giden Türk Hükûmeti, Nebil [Batı] Bey'i Kâbil Sefiri olarak tayin etmişti[89]. Kendisi daha önce Tiflis ve Atina maslahatgüzarlıklarında bulunmuş deneyimli bir diplomattı. Fahreddin Paşa ise Müdafaa-i Milliye Vekâleti emrinde bulunmak üzere merkeze çağrılmıştı[90]. Aynı günlerde antlaşma hakkında bilgi veren Fahreddin Paşa, Kâbil'de iki farklı metin bulunduğunu bildirmişti. İlki kendisinin yanında getirdiği ve TBMM İkinci Reisi imzalı olandı. Diğeri ise düzeltmeler sonrası gönderilen TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa imzalı nüshaydı. Bunların Ankara'daki metinle karşılaştırılmak üzere yeni Afgan Sefiri'ne verilmesini defalarca söylemesine rağmen bu mümkün olmamıştı[91].

87 Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), 01012289-14; TDA, 500/8166-52239-10, 10 Teşrin-i Sani [1924]. Ancak Vekâlet, Kâbil'de bir büyükelçilik oluşturulması fikrini uygun görmemişti. Bk. TDA, 500/8166-52245-2.

88 TDA, 500/8166-52239-8, 25 Temmuz 1341/1925.

89 BCA, 30-18-1-1/16-75-2, 29 Teşrin-i Sani 1341/1925.

90 TDA, 500/8166-52233-17, 30 Kanun-ı Sani 1926.

91 TDA, 500/8166-52239-1, 28 Kanun-ı Sani 1926. Sürecin gelişimini özetleyen bir müsvedde evrakında, Afgan yönetiminin onayladığı metnin gelip gelmediği ve Ankara'daki metinle

Yeni Kâbil Sefiri Nebil Bey'in karşılaştığı ilk meselelerden birisi de Türk-Afgan Antlaşması olmuştu. Nitekim Amanullah Han, ağustos ayında yapılan bir görüşme esnasında antlaşmanın o anki şartlara uygun hâle getirilmesi ve ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla bir müzakere ortamı açılması konusuna değinmişti[92]. Öneriyi uygun bulan Hariciye Vekâleti, mevcut antlaşmadaki hangi hükümlerin değiştirilmesi arzu edildiğini öğrenmek istemişti[93]. Fakat Afgan yönetimi, eskisinin iyileştirilmesinden ise kardeşçe ilişkilere layık yeni bir antlaşma önerisini getirmişti[94]. Yeni antlaşmaya karşı çıkmayan Hariciye Vekâleti, en başta Afganistan'ın öneride bulunmasını beklemişti[95]. Böylece Ankara'da imzalanacak olan antlaşmanın ilk adımları atılmıştı.

Vekâletin telgrafi üzerine karşı tarafi durumdan haberdar eden Nebil Bey, 7 Aralık 1926 günü Amanullah Han ile bir görüşme yapmıştı. Hazırlanacak metnin ittifak antlaşması mahiyetinde olmasını gündeme getiren Afgan hükümdarı, Türkiye'nin önereceği her antlaşmayı *gözlerini kapayarak* imzalamakta tereddüt etmeyeceğini söylemişti[96]. Birkaç yıl önceki süreçle karşılaştırıldığında geçen zaman içindeki değişim kayda değerdi. Afgan yönetimi kısa süre sonra yeni antlaşma projesini sunmuştu. Sunulan proje *dostluk ve ittihat* öncelikli bir yapıya sahipti. On iki maddelik tasarıda, ilginç bir şekilde, 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması'nın 3-5. maddeleri dışındaki hükümlerinin yürürlükte kalması zikredilmişti[97]. Ancak iki taraf arasında yapılacak bir antlaşmadan Afganistan'ın olduğu kadar Türkiye'nin de beklentileri değişmişti. Türkiye, Cumhuriyet'in ilk yıllarında benimsediği dış politika anlayışına göre ittifaklara dayalı bir siyaset izlemek istemiyordu. Tasarıyı değerlendiren Nebil Bey de dostluk ve ittifak antlaşması gibi dikkat çeken bir isim vermenin doğru olmayacağına işaret etmişti. Ona göre esasen bazı hükümleri dışında geçerliliğini koruyacak 1921 antlaşması ittifak ünvanı taşıdığından, yenisinin aynı ismi taşıması pek de gerekli sayılamazdı[98].

---

karşılaştırılması hakkında kayıt olmadığı belirtilmişti. Bk. TDA, 500/8166-52239-5.

92 TDA, 500/8194-52191-19, 15 Ağustos 1926.

93 TDA, 500/8194-52191-18, 23 Ağustos 1926.

94 TDA, 500/8194-52191-16, 3 Teşrin-i Evvel 1926.

95 TDA, 500/8194-52191-14, 13 Teşrin-i Evvel 1926.

96 TDA, 500/8194-52191-13, 8 Kanun-ı Evvel 1926.

97 TDA, 500/8194-52191-11; TDA, 500/8194-52191-15; TDA, 500/8194-52191-6. "Afgan hükûmeti tarafından teklif olunan tadil projesi".

98 TDA, 500/8194-52191-10, 5 Şubat 1927.

1921 yılında imzalanan antlaşmanın artık anlamı kalmayan bazı hükümler içerdiği, iki devletin birbirine ve diğer ülkelere karşı durumuna uygun olmadığı gibi tespitler yapan Hariciye Vekâleti ise tasarıdaki en dikkat çekici kısmı mevcut antlaşmanın birçok hükmünün geçerliliğini koruması olarak nitelemişti. Vekâlet, ayrıca antlaşmanın kalmasında sakınca olmayan maddeleriyle tasarının kabule değer hükümlerini bir araya getirmek suretiyle yeni bir layiha hazırlamıştı[99]. Mevcut antlaşmanın yerini alacağı başlıkta ve ayrı bir maddede vurgulanan bu layihaya, daha önce yaşanan sorunların tekrarlanmaması adına bazı hükümler dahi konulmuştu[100]. Neticede Amanullah Han'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında, 25 Mayıs 1928 tarihinde, bir Dostluk ve İş birliği Antlaşması imzalanmıştı. Onay belgeleri 17 Ocak 1929'da, yani gayet kısa sürede teati edilen antlaşma o tarihte yürürlüğe girmişti. Hariciye Vekâletinin layihası temelinde (giriş ve dördüncü madde dışında) hazırlanan antlaşmada öncekine yapılan atıfların büyük çoğunluğu kaldırılmıştı[101].

Sonuç

Türkiye ile Afganistan arasında uzun yıllara dayanan dostluk ilişkileri 1921 yılında Moskova'da imzalanan antlaşmayla resmî bir durum kazanmıştı. Hem Millî Mücadele süreci içerisinde bulunan Ankara Hükûmeti'nin hem de tam bağımsızlığını yeni kazanmış Afgan yönetiminin çıkarlarını bağdaştıran bu antlaşma dostluk, yardımlaşma ve ittifak gibi özelliklere sahipti. Hazırlık ve imza aşamaları çok kısa süren antlaşma, onay süreci içerisinde itiraz, fikir ayrılığı, anlaşmazlık, politika değişikliği, gecikme, değişme, eksiklik ve farklılık gibi pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, aslında beş ay geçmeden antlaşmayı tasdik edip onay sürecinin birinci aşamasını tamamlamıştı. Bu sırada diplomatik ilişkilerin ilk adımları atıldığı gibi Türkiye'den Afganistan'a subay gönderilmeye de başlanmıştı. Yani antlaşma maddeleri fiilen uygulamaya girmişti. Bundan sonra sıra Afgan yönetimine gelmişti. Ancak Kâbil Sefiri Fahreddin Paşa vasıtasıyla sunulan onaylı nüsha üzerinde gayet uzun bir müzakere süreci yaşanmıştı. Zira Bolşeviklerle yaptığı antlaşmadan beklediği tesiri göremeyen Afgan yönetimi, İngiliz politikasına

99 TDA, 500/8194-52191-4, 6 Temmuz 1927.

100 TDA, 500/8194-52191-7. "1 Mart 1337 tarihli muahedename yerine kaim olmak üzere Afgan hükûmetine teklif edilecek muahedename layihası".

101 Şimşir, *age.*, s. 194-197; Köçer, *age.*, s. 202, 324-327.

yönelmeye ve Londra'nın Kâbil üzerindeki etkinliği artmaya başlamıştı. Ayrıca antlaşma içerisindeki bazı kısımları kendi politikasına aykırı bulmuştu. Değişen şartlar çerçevesinde kimi maddelere itiraz eden Afgan yetkililer, aynı zamanda birtakım hata ve farklılıkları gündeme getirmişti. Bu yüzden 1922 yılı temmuz ayında başlayan müzakereler Büyük Taarruz sonrasına kadar devam etmişti. Neticede bazı maddelerde yapılan değişiklik ve açıklamalarla birlikte onay işlemi tamamlanmıştı.

Amanullah Han, antlaşmanın düzeltilmiş nüshasını ekim ayında onaylamıştı. Kâbil Sefareti aracılığıyla Türkiye'ye gönderilen antlaşma, yeniden meclise gönderilmesine gerek duyulmadan bir hükûmet kararnamesiyle tasdik edilmişti. Süsleme işlerinde yaşanan bazı sıkıntılardan sonra da tekrar Afganistan'a gönderilmişti. Ama bu defa da ekli mektubun onaylanmamış olması ve hilafete ait maddenin değiştirilmesi isteği gündeme gelmişti. Afgan yönetimi bu ortamda yeni bir antlaşma yapılması fikrini ortaya atmıştı. Sonuçta 1921 tarihli Türk-Afgan Antlaşması'nın yerine geçmek üzere 1928 yılında Ankara'da bir Dostluk ve İş birliği Antlaşması imzalanmıştı.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE Arşivi)

K324G26B26001; K324G26B26-1001; K324G28B28001; K324G28B28-1001; K324G28B28-2001;K324G28B28-3001;K324G28B28-4001;K324G28B28-5001.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

01012289-14.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

500/8166-52233-17; 500/8166-52239-1; 500/8166-52239-5; 500/8166-52239-7; 500/8166-52239-8; 500/8166-52239-10; 500/8166-52239-11; 500/8166-52239-12; 500/8166-52239-13; 500/8166-52239-14; 500/8166-52239-15; 500/8166-52240-34; 500/8166-52245-2; 500/8166-52246-2; 500/8166-52249-1; 500/8166-52249-2; 500/8166-52249-7; 500/8166-52250-1; 500/8166-52254-2; 500/8166-52261-2; 500/8166-52261-22; 500/8166-52261-23; 500/8166-52261-24; 500/8166-52744-1; 500/8166-52744-3; 500/8166-52744-4; 500/8166-52744-5; 500/8166-52744-6; 500/8166-52744-7; 500/8166-52744-8; 500/8166-52745-2; 500/8166-52745-6; 500/8166-52745-8; 500/8166-52747-1; 500/8166-52747-2; 500/8166-52750-1; 500/8177-56349-9; 500/8177-56349-10; 500/8194-52191-4; 500/8194-52191-5; 500/8194-52191-6; 500/8194-52191-7; 500/8194-52191-10; 500/8194-52191-11; 500/8194-52191-13; 500/8194-52191-14; 500/8194-52191-15; 500/8194-52191-16; 500/8194-52191-18; 500/8194-52191-19; 500/8225-53544-6; 500/8225-53545-1; 500/8241-54282-1; 500/8243-54463-4; 500/8243-54463-5; 500/8281-55342-1; 525/38688-156689-1; 571/34854-137564-24; 571/34614-136306-33.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30-10-0-0/257-731-2; 30-18-1-1/7-14-7; 30-18-1-1/16-75-2.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.) 48/90; 89/21.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akbaba, Tolga, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a Eğitim Alanındaki Katkıları (1932-1938)*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018.

Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa- Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Aybek, Zafer Hasan, "Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilâtlanma ve Hindistan Meseleleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 7, 1950, s. 260-263.

Bal, Halil, "Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 243-276.

Barfield, Thomas, *Afganistan- Politik ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Burhan Yüksekkaş, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950.

Beyoğlu, Süleyman, *Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk- Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

Cöhce, Salim, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 103-148.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Yay. haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, haz. Alev Keskin-Nilüfer Altın, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Gregorian, Vartan, *The Emergence of Modern Afghanistan- Politics of Reform and Modernization, 1880-1946*, Stanford University Press, Stanford 1969.

Gürün, Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Kayalan, Ferruh, *Kâbil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa- Yeni Arşiv Belgelerine Göre Elçilik Faaliyetleri 1921-1926*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2023.

Kayalan, Ferruh, "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan, 2022, s. 1688-1730.

Köçer, Mehmet, *Emanullah Dönemi Afganistan (1919-1929)*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2009.

Muahede fi Mabeyn-i Devleteyn-i Aliyyeteyn Afganistan ve Türkiye, https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=SEL_Osm_01429&alan=tum_txt, son erişim tarihi: 09.05.2024.

Nebizade Ahmed Hamdi, "Türkiye-Afganistan İttifakı", *Anadolu'da Yenigün*, S. 210-590, 22 Nisan 1337/1921, s. 2.

Özlü, Hüsnü, "'Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması' Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Y III/S. 8, Eylül 2012, s. 31-46.

Saray, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşımız'da Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.

Şahin, Mustafa, *Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk-Afgan İlişkileri- Afganistan Penceresinden Genel Bakış*, Tasam Yayınları, İstanbul 2015.

Şimşir, Bilâl N., *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 53, C XI, TBMM Matbaası, Ankara 1958.

Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi, İkdam Matbaası, İstanbul 1339.

Türkiye-Afganistan Muahedenamesi, http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?81, son erişim tarihi: 25.12.2023.

Yazıcı, Orhan, "Dış Politikada 1 Mart 1921 Tarihli Türkiye-Afganistan Antlaşması'nın Önemi", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, ed. İrşad Sami Yuca- Hidayet Kara, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 279-291.

Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa 1997.

EKLER

بسم الله الرحمن الرحيم

دولت علیهٔ ترکیه وافغانستان ، کندیلرینك روابط صحیحهٔ قلبیه ایله یکدیکرینه مربوط ، بر امل ومقصد مقدس ایله متحسس، مادی ومعنوی منافع عالیهٔ مشترکهٔ نامه‌یه مالك بولوندقلری ، دولتین مشار الیهمادن برینك سعادت وفلاکتنك دیکرینك سعادت وفلاکتنی موجب اوله‌جغی قناعت و ایمانی ایله شرق عالمنك دور تیقظ وانتباه و استخلاصنك باشلادیغنك کمال من وشکران ایله کوروله‌دیکی شو آنده ازمنهٔ ماضیه‌ده‌کی کبی ارتباطسز ومنفرد قاله‌لرینك آرتق ممکن اوله‌میه‌جغنه وعهده‌لرینه برطاقم وظائف تاریخیه‌نك مترتب اولدیغنك ضرورتنه حکم ایدرك بروجودك اعضاسی کبی طرفیندن برینه کله‌جك رنج و آزاردن دیکر طرفك متأثر ومتأذی اوله‌جغی طبیعی کورن بوایکی قردشمش دولت و ملت بیننده اوته‌دنبری جایکیر اولان وحدت معنویه واتفاق طبیعی‌یی ساحهٔ سیاسیه‌یه نقل ایله اتفاق مادی ورسمی حالنه قلب وعموم شرقك آتیٔ مسعودی نامنه برمقدمة الخیر اولمق اوزره آرالرنده تیماً براتفاق معاهده‌نامه‌سی عقد ایلمك قرار ویرمشلر وبوخصوص ایچون ترکیه بیوك ملت مجلسی حکومتی طرفندن حکومت مشار الیها اعضاسندن امور اقتصادیه وکیلی (ناظری) یوسف کمال وامور معارف وکیلی (ناظری) دوقتور رضانوربکلر ودولت علیهٔ افغانستان طرفندن سفیر فوق العادهٔ مرخصی جناب جلالت مآب جنرال محمد ولی خان مرخص تعیین اولونمشلردر . مرخصین مشار الیهم صلاحیتنامه‌لرینك بعد الابراز بولنده ومنتظم اولدیغنی کوره‌رك مواد آتیه‌یی قبول ایلمشلردر :

ماده ۱ — الی ماشاء الله برحیات مستقل سوره‌ن ترکیا دولتی‌اك صمیمی ووجدانی روابط ایله مربوط بولندیغی دولت علیهٔ افغانستانی معنای حقیقیٔ نامیله مستقل طانیماغی برفریضه بیلیر .

ماده ۲ — طرفین عالیین عاقدین بتون شرق ملتلرینك ازادی وحریت کامله‌یه وحق استقلاله مالك اولدقلرینی وبونلردن هرملتك بذاته وآرزو ایتدیکی هرهانکی بر اصول وطرز اداره‌ٔ حکومت ایله کندیسنی اداره‌ده مختار اولدیغنی بخارا وخیوه دولتلرینك استقلالنی تصدیق ایدر .

ماده ۳ — دولت علیهٔ افغانستان ، عصرلردنبری اسلامیته رهبرلك وخدمات برکزیده ایفا ایتمش اولان وهم خلافتی النده طوتان ترکیه‌نك بوبابده مقتدا بها اولدیغنی بومناسبتله‌ده تصدیق ایدر .

ماده ٤ — طرفین عاقدینندن بری ، شرقی استیلا ویا استثمار سیاستی تمقیت ایدن هرهانکی ایمپریالیست بردولت طرفندن دیکرینه واقع اوله‌جق تجاوزی بالذات کندینه واقع اولمش، عد ایدرك وسائط موجوده وممکنه‌سیله دفع ایلمکی قبول ایدر .

ماده ٥ — طرفین عاقدینندن هربری دیکرینك حال اختلافده بولندیغی اوچنجی بردولتك منافعنه موافق ویا طرف دیکر عاقدك منافعنه مضر هیچ برمعاهده ومقاوله‌ٔ دولیه‌یی عقد ایلمه‌می وهرهانکی بردولتله معاهده عقد ایده‌جکی زمان اولجه دیکر طرفی خبردار ایلمکی تعهد ایلر .

ماده ٦ — طرفین عاقدین آره‌لرنده‌کی مناسبات اقتصادیه وتجاریه‌لرینك وشهبندرلك معاملاتنك تنظیمی ایچون لازم کلن مقاولاتی آیروجه عقد ایده‌جکلر وشمدیدن مرکزلرینه سفیر کوندره‌جکلردر .

ماده ۷ — طرفین عاقدین ایکی مملکت آراسنده منتظم وخصوصی پوستهلر احداث ایدرك وضعیت سیاسیه‌لریله معارف ، تجارت وسائر احوال ووضعیتدن ، هرنوع احتیاجات وآرزولرندن متقابلاً واك سریع بر صورتده یکدیکرینه معلومات ویره‌جکلردر .

ماده ۸ — ترکیه افغانستانه حرتاً یاردیمی ، معلم وضابط کوندرمکی وبوهیئت معلمین وضابطك لااقل بش سنه خدمتده قالمسی ومدت مذکوره‌نك انقضاسنده افغانستان طلب ایتدیکی تقدیرده تکرار برهیئت معلمه کوندرمکی تعهد ایدر .

ماده ۹ — بومعاهده نامه اصغری برمدت ظرفنده تصدیق ایدیله‌جك واو آندن اعتباراً مرعی الاحکام اوله‌جقدر .

ماده ۱۰ — بومعاهده نامه ایکی نسخه اوله‌رق موسقومده تنظیم وطرفین مرخصلری طرفندن امضا وتعاطی ایدلمشدر .

بومعاهده بیك اوچیوز اوتوز طقوز سنهٔ هجریه‌سی جمادی الآخرینك یکرمی برنجی کونته مصادف بیك اوچیوز اوتوز بدی سنه‌سی مارتنك برنجی صالی کونی امضا ایدلمشدر .

ولی سفیر فوق العاده دوقتور رضانور یوسف کمال

Ek 1: 1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması, TDA, 500/8166-52744-5

Ek 2: Amanullah Han ile Fahreddin Paşa, Kâbil'deki onay töreninde https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?p=1&dil=0&alan=tum_txt&tm=&q=Bel_Mtf_024525, son erişim tarihi: 09.05.2024

Ek 3: 1921 Tarihli Türk-Afgan Antlaşması'nın Farsça metninin kapağı
Muahede fi Mabeyn-i Devleteyn-i Aliyyeteyn Afganistan ve Türkiye, https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=SEL_Osm_01429&alan=tum_txt, son erişim tarihi: 09.05.2024